

“ЎТКАН КУНЛАР”ГА ЯНГИЧА НАЗАР

Улуг ўзбек адиби Абдулла Кодирийнинг “Ўткан кунлар” романи кейинги давр ўзбек адабиётидаги оламшумул воқеа бўлди ва бир мунаққид таъбири билан айтганда, Кодирийгача бундай романни ҳеч ким ёзмаган эди ва шундан кейин ҳам ҳозиргача бундай асар ёзилганича йўқ. Ёзувчи ўта камтарлик билан “Ўткан кунлар”ни “янги замон рўмончилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир хавасдир” деб атаган бўлса-да, мазкур роман ҳозиргача бадиияти, ҳаётийлиги, қаҳрамонларининг бетакрорлиги билан миллионлаб ўқувчиларни хайратга солиб, ўйга толдириб, ром этиб келяпти.

Романнинг бош гоёси, мавзуи ва асосий қаҳрамонлари ҳақида кўб ва хўб фикр билдирилган. Филология фанлари докторлари Умарали Норматов ва Баходир Қаримовлар “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”даги мақолаларида шундай ёзишади: “Ўтган кунлар” романининг маъно-мундарижа доираси ниҳоятда кенг. Унда хилма-хил инсоний тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оилавий-ишқий муаммолар каламга олинган. Бирок улар орасида юртнинг, миллатнинг тақдири, мустикаллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин, эл-юртнинг мустикаллиги, бирлиги масаласи романнинг пафосини ташкил этади. Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек хожилар шу юрт истиклоли, фаровонлиги, осойишталиги йўлига ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилардир. “Ўтган кунлар” бамисоли улкан ва тиник кўзгу, унда ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари, рухий-маънавий дунёси, бўй-басти, кифоаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилган. Унда Отабек билан Қумушнинг ишқий саргузаштлари, фожиаси жуда катта маҳорат билан тасвир этилган... Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни – Туркистоннинг рус босқини арафасидаги ахволи, қора кунларини кўз олдимизда гавдалантиради. Кодирий ишқий саргузаштлар кўринишида ўлканинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолардир, деган фикрни гоёта усталик билан айтади. Абдулла Кодирийнинг тарихий романи 20-йиллардаги янги ўзбек адабиёти олдида турган мураккаб гоёвий-бадиий муаммоларнинг жуда кўпини ечиб бериб, адабий тараккиётнинг тезланишига хизмат этди” (“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Тошкент, “ЎзМЭ” илмий нашриёти, 2000 йил, 23-бет).

Яна бир машхур олимимиз Наим Каримов асарнинг асосий гоёси хакида шундай фикр айтади: “Шу нарса ажойибки, Отабек олдида турган тўсик унинг бахтига чанг солмокчи бўлган кузгун факат Хомиддангина иборат эмас. Бу тўсик канчалик маккорона тус олмасин, Отабек уни мардона енгиб чиқади. Лекин унинг “ота-она орзуси” деб аталган бошка бир тўсикни хатлаб ўтиши амри махол. У шу ерда кокилиб, машаккат билан эришган бахтидан бир умрга жудо бўлади. Адибнинг бу асарни ёзишдан максоди худди шу ерда ўз жамолини кўрсатади. Абдулла Кодирий худди шу ерда ўзбек халкининг сўнгги бир неча аср давомида бошка халкларга нисбатан орқада қолиши ва мустамлака исканжасига тушишининг сабабларини очиб ташлайди. Бу унинг, ўзбек халкининг, биринчи навбатда махаллийчилик, ўзаро хасад ва низо иклимида нафас олиши, чирик урф-одатлар ичида ўралашиб қолиши, хатто янги тарихий даврлар келганини, мамлакат чегарасида мустамлакачилар шайланиб турганини билмай-сезмай гафлатда яшашдир!” (Наим Каримов. “XX аср адабиёти манзаралари”, Тошкент, Ўзбекистон” нашриёти, 2008 йил, 171-бет).

“Мен бу романдан ўз замони фожиаларига қарши онгли курашган оқил оталар (Юсуфбек хожи) ва доно фарзандлар (Отабек) сиймоларини кўраман. Юсуфбек хожидаги элнинг бугунги ва эртанги қисматини мукамал идрок этиш, кечаётган тарихий жараённи теран таҳлил этиш ва ягона тўғри йўлни кўрсата билиш кудрати бу образга алоҳида салобат ва тафаккур кудратини бахш этган” деб ёзади филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов ўзининг Абдулла Кодирий романларининг 1992 йилги нашрига ёзган “сўнгсўзи”да.

Юкоридаги атокли олимларнинг фикрларига ҳеч қандай эътироз ёки раддия билдирмаган ҳолда роман мавзуи ва гоёсига оид ўзимизда тугилган айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашмокчи бўлдик. Назаримизда, Абдулла Кодирий ўз асарида юкоридаги фикрлардан ташқари яна бир муҳим жиҳатни ўқувчига етказишни, нуктадон китобхон фикрини шунга қаратишни ният қилганга ўхшайди. Бу фикрни далиллаш учун эса романдан бир неча мисолларни қайтадан эслатишнинг ўзи қифоя (Ушбу тадқиқотга “Ўткан кунлар”нинг 1926 йилги ва “Меҳробдан чаён”нинг 1929 йилги илк нашрлари асосида 1992 йили Тошкентдаги Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмасида чоп этилган нашр асос қилиб олинди ва бундан кейин “ўша манба” деб берилади. Иктибослардаги қавс ичига олинган изоҳларни мақола муаллифи киритган).

Асарнинг бош қаҳрамони Отабек Юсуфбек хожидай юрт огасининг, имонли, эътиқодли, тақволи, умрини мусулмонлар манфаатига бахшида қилган фидойи бир инсоннинг ҳонадонида улгайган. У мадрасада диний билим ҳам олган. Ислом динининг савоб ва гуноҳ, ҳалол ва ҳаром борасидаги кўрсатмаларидан яхши хабардор. Романга мурожаат қиламиз: “Акрам хожининг “Ўзи ўқигонми?” деган саволига мактовлар билан терисига сигмай кетган Хасанали жавоб берди: Тошканд Беглар беги мадрасасининг пешкадам муллабаччаларидан эди. Хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар” (ўша манба, 18-бет). Отабек мадраса кўрган, оқ-қорани таниган йигит эса-да, асар давомида солих бир инсондан гуноҳни енгил санайдиган фожир қимсага айлана боради. Унинг солих фарзандга хос бўлмаган катта хатоларидан бири шуки, Қумушни севиб қолгач, бундан ота-онани воқиф қилиш, розлиқлари ва дуоларини олиш ўрнига хизматкор Хасаналини совчиликка юбориш билан қифояланади. “Хотинларингиз ўртасида адолат қилинг” деган илохий амрга қарши ўлароқ иккинчи хотини Зайнабга ўта бепарволик, кўрслик билан муомала қилади, кўп ишларда адолатсизлик ва зулм кўрсатади. Хатто буни ота-онага нисбатан норозилик, исён сифатида қилаётганини ҳам яширмайди: “Келинингиз мёндан

яхшилиқ кўрмас, демаганми эдим? Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз буни инкор қиласизми?” (ўша манба, 165-бет). Бошига кулфат тушиши билан тадбир-чора топиш ўрнига ичкиликка рўжу кўяди. Бўлиб ўтган ишларда ота-онага ноҳақ маломат қила бошлайди. Нима сабабдан эканидан катъи назар, охири котилликка кўл уришгача ҳам боради.

Китобни ўқиганингиз сайин шу тариқа Отабек ва Кумуш, Юсуфбек хожи ва Ўзбек оғим, Хомид ва Уста Алим каби романнинг асосий қахрамонлари томонидан шариат ахкомларининг кўпол поймол қилинишига, хатто Аллох фарз қилган амалларнинг тарқ этилганига, харом саналган улкан гуноҳларга бемалол кўл урилганига гувоҳ бўласиз. Сўзимиз курук бўлмаслиги учун романдан мисоллар келтиришга ўтамыз.

Асар мусулмонлар ҳаётидан бўлгани боис, биринчи навбатда уларнинг энг улуг ибодат – намозга бўлган муносабатини олиб кўрайлик. Намознинг Исломининг шиори, мўминни бошқалардан ажратиб турувчи амал эканини, Аллох таоло мусулмонларга имондан кейин намозни фарз қилганини, қиёматда ҳам бандалар энг аввало намоздан савол қилинишини, намозсиз бошқа иш-амаллар қабул қилинмаслигини, намозни эса казо қилмай вақтида ўқиш фарзлигини (мажбурийлигини) мусулмонларга тушунтириб ўтиришнинг зарурати йўқ. Аммо романнинг бир неча жойида асар бош қахрамонлари оддий турмуш ташвишлари билан ўралашиб ёки арзимас сабаблар туфайли намозларини осонгина қолдириб юборишаверади. Бу ҳам Исломи шариатини оёқости қилиш, Аллохнинг амрларини инкор этишдир. Бунга бир неча мисол келтирамыз:

“Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ хаво тегириб, бош оғриги ва кўз тинишликка ўхшаш оғриқлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси “тинч ухласин, ортиқ уринмасин” деб бу кун намозга ҳам уйғотмаган эди” (ўша манба, 25-бет). Исломи шариатида бемор кишининг намозни қолдиришига ижозат йўқ, у касаллик туфайли жойнамозда туришга имкони бўлмаса намозни ўтириб ўқийди, бунга ҳам илож тополмаса ётган ҳолида ишора билан адо этади. Намозни фақат ақлдан озган мажнунлар, хушдан кетганлар, хайз ва нифосдаги аёлларгина маълум муддатгача қолдиришади. Кумушнинг онаси эса оддий шамоллашга қалинган кизини намозга уйғотмади.

“Отабек Маргилон қелганининг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намозининг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўқондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради... Отабек дўқондорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисига қирди. Шу пайт тасодифан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб қелгучи фариштага кўзи тушди... Кўп қутди, аср намозини казо қилиб қуч билан қутидор уйдан чиқди” (ўша манба, 52-бет). Аср фикхий китобларда “ўрта намоз” дейилади ҳамда бу намозга ўта эҳтиёт бўлиш ва уни вақтидан ўтказиб юбормаслик, яъни казо қилмаслик ҳақида Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан бир неча ҳадислар ривоят қилинган. “Уёк-буёқдан шом азони эшитила бошлаган эди. Маълум отлик қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас(лик) учун шошилишиб қутидор ҳам йўлакдан чиқиб қелди. Отини қўчанинг ўртасида қолдириб, қайинотаси билан кўришмақ учун югирган қуяви олдида намозини ҳам унутқан қутидор даг-даг титраб тўхтаган эди. Кўришмақ учун ўзига узатилган қўлни бўш хавода қолдириб, дарбозаси ёнига борди. Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай қолда қилиши изоҳқа унча муҳтож бўлмаса керак. Ул турган жойида қозикдек қоқилиб қолган эди. Қутидорнинг олдида юришнида билмас, сўзлашқа ҳам тили қелмас эди” (ўша манба, 148-бет). Воқеа шу билан тугайдики, қуёвидан қаттиқ ҳафа бўлган қутидор масжидга бормаи, дарвозадан ичкари қириб уни қанжирлаб олади, Отабек эса отини шаҳарнинг

шимолига караб хайдайди. Икковлари хам шом намозини казо килишади.

Висол ишки Отабекни шунчалик паришон этган эдики, у ўкиб турган намозини бузишгача хам боради: “Отабек Хасанали тарафидан тасхир этилгандек, туриб тахорат олди ва мехмонхонага кириб “тарових” бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўткан эди, Хасанали ичкаридан чикиб келди. Отабек эса хануз рукуъда, сужудда эди. “Ўқуб бўлмадингизми?” деб сўради даричадан. Отабек ёнига салом бермасдан унга каради. Бу холга Хасаналининг гулгуси кистаб келса хам, ўзини зўрга тўхтатти” (ўша манба, 258-259-бетлар). Вахоланки, намоздаги одам бошкаларнинг саволига жавоб бермаслиги, уёк-буёкка карамаслиги, намозни бузувчи бошка амалларни килмаслиги керак. Куръони каримда бундай дейилган: «Сўнг уларнинг ортидан намозни зое киладиган ва шахватларга бериладиган кимсалар ўринбосар бўлдилар. Энди улар албатта ёмонликка (ёмон жазога) йўликурлар» (Марям, 59).

Адиб ўз асарида кахрамонларининг Аллох амрларидан чекиниб, шариат ахкомларини кўпол бузишларини, Аллох харом килган огир гунохларга (гунохи кабираларга) кўл уришларини бир неча ўринда кўрсатиб ўтади: “Уста Алим кўлидаги пиёласини култ этиб бўшатди-да, устакори билан аччигланиш сабабини сўзлаб берди: “Мен Хомиднинг кайним Сайфига ёмон кўз билан караб юрганини сал-пал сезиб юрган эдим... Уришатурган кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарирок ишка жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечрок қолиб бордим. Дарбозадан киришим ила ишхона ичидан кимнингдир йиглаб-ёлборган товушини эшитиб ажабсиндим ва ишхона эшигини очиб кирсам, имонсиз Хомид кайнимга зўрлик килиб турган экан. Эшик очилиши билан чўчиб, Сайфини бўшатди-да менга каради” (ўша манба, 180-бет). Бузук одам бўлган Хомид бир неча хотини бўлатуриб яна бесоколбозлик билан шугулланган, бу мисолда Сайфини зўрламокчи бўлиб турган эди.

Хомиддан порага олган олтинларига учган кўрбошининг тухматини текшириб хам ўтирмай Маргилон хокими Ўтаббой кушбегининг икки бегунох – Отабек ва унинг кайнотаси Мирзакарим кутидорни ўлим жазосига хукм килиши, кейин кутилмаганда Кумушнинг мактуб келтириши билангина уларни осилиб кетишдан сўнгги дакикаларда кутқариши хам шариат ахкомларининг поймол килиниши эди. Ўша давр хукмдорлари орасида порахўрлик, ёлгон гувоҳлик бериш, бегунох одамларни жазолаш, аксинча хакикий айбдорларни химояга олиш, бузуклик, ахдга вафо килмаслик каби гунох ва жинойятлар одатий хол эди.

Асар кахрамонлари турмушда учрайдиган хасад, рашк ва кўролмаслик, хавойи нафсига эргашиш каби иллатлар оркасидан огир жинойятларни килишгача боришади. Булар хам уларнинг исломий ахлоқ меъёрларидан чекинганларига ишора эди. Хомидбойнинг бошкаларга хасад килиб ва нафсининг сўзига кириб олдин икки хотин устига Кумушни хам кўлга киритиш максатида кутидор ва Отабекни тухмат билан дор остига йўллаши, сохта хатлар уюштириб, Отабек ва Кумушнинг ширин турмушини бузиши, кейин Кумушга унаштирилган Комилбой исмли йигитни хам хаммомда ўлдиртириб юбориши, ниҳоят Отабекни хам катл килиш учун имкон ва вақт пойлаб туриши одамларнинг ахлоки накадар чиркинлашиб, издан чикканини кўрсатади.

Кумушни рашк килган Отабек хам котилликка кўл уради, Хомид ва унинг гумашталарини чаваклаб ўлдиради. Бу ёкда Зайнаб рашк туфайли шайтон сўзига кириб Кумушга захар беради, бир бегунохнинг жонига касд килиб, унинг ўлимига сабаб бўлади.

Ёки романда Аллох харом килган ичкилик масаласи кандай ёритилганига эътибор каратайлик. Ўша пайтда диндор оилаларда ичкилик ичиш каттик гунох саналган, улар

бундан ўзларини тортишган. Мадраса кўрган йигит Отабек ҳам ҳамр ва шаробга мутлако якинлашмаган. Аммо бошига мусибат тушиб, “сохта талок” билан Кумушдан айрилгач, майхўрлик билан овунишни бошлаб юборади: “Уй эгаси илжайган холда хужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас, бир кўзача мавиз (узумдан ясалган май, шароб) олиб чиқди, токчадан пиёла олгач, келиб Отабекнинг ёнига ўлтурди. Мавизни пиёлага чулдиратиб куяр экан, меҳмонга ер остидан мўралаб кулимсираб кўйди. “Сизнинг ҳам ичканингиз борми?” “Йўк”. Тўгриси ҳам Отабек ичкилукдан каттиг хазар килар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси куйган пиёласини симириб юборгач, сездирмаслик килиб сесканиб кўйди ва: “Аник ичмаганмисиз?” деб яна сўраган эди, Отабек бош чайкаш билан кифояланди” (ўша манба, 152-бет). Шундан кейин кўп ўтмай диккати ошиб турган Отабек уй эгасининг бир-икки кистови билан “пиёлани олишга мажбур бўлди..., пиёлага узок караб турмай ичиб ҳам юборди... Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошга ўлтурдилар” (ўша манба, 153-бет).

“Тошканднинг Чукур кишлоқ деган ерида козоклар томонидан очилган ва хамиша рустамнамо кишилар билан айкириб ёткан бўзахоналар ҳам йўк эмас эди. Беш ойлаб Ок масжид сафаридида юриб кетгач, Отабек тўгри шу Чукур кишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушкандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаси-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекнинг ким боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига караб килар, ул келди дегунча оддий бўзахўрлар ёнига ўткузмай ўзининг махсус хужрасига олиб кирар, бошкаларга берилатурган лойка бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон килар эди... Бу ўлтурушдан сўнг ул бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Маргилондан кайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади” (ўша манба, 172-173-бетлар).

“Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечирини билангина колмади. Кечалари аллакаёқларга кетиб, йўколатурган одатлар ҳам чикарди ва бир-икки кайта ортикча маст бўлган холда кайтиб, Хасаналини тамоман хайратда колдирди. Ул Отабекка насихат килишни ҳам билмас ва бу сирни биравага айтиш учун ҳам хайрон эди... Коронгуда занжирни тимискилар экан, “ким?” деб сўради ва жавобига “ммман” деган сархуш товушни эшитди... Занжирни тушуриб, дарбозанинг бир табакасини очиши хамоно шу табакага суялиб турган Отабек Хасаналининг оёғи остига йикилиб тушди. Хасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетканлигини пайкаган, йўлакни тутиб кеткан ичкулик исидан ўкчиёзган эди” (ўша манба, 165-бет).

Ислом шариати сеҳр-жоду билан шугулланишдан кайтарган ва сеҳргар ҳеч шубҳасиз кофирдир, деб таълим берган: “Одамларга сеҳр ўргатадиган шайтонлар кофир эдилар” (Бакара, 102). Исломда сеҳргарлик ширкка тенглаштирилади, Аллох таолога ширк келтириш эса улкан гуноҳлардан, буни килганлар ва ишонганларнинг жазоси дўзахдир. Абдуллох ибн Масъуд розияллоху анху: “Афсун ўкиб дам солиш, тумор такиш, иссик-совук килиш ширкдир”, деганлар (Ибн Хиббон, Хоким ривояти). Аммо Юсуфбек хожидай ҳамма эргашадиган такводор кишининг хотини Ўзбек ойм ўглини маргилонлик келини сеҳрлаб кўйган деб астойдил ишонади ва уни хотинидан “совутиш” учун тинимсиз сеҳр, жоду киладиганларнинг олдига катнайди. Мисолларга мурожаат килайлик: “Айникса унга хозир бутун маъноси билан сир онглашилиб, маргилонликнинг жодусини жуда ҳам кучлик эканига имон келтирди (!). Ўглининг орзу-хавасини кўрди – кўриш бўлса, орзулагандан ортик. Бирок бу орзу-хавас оркасидан кутилган маргилонлик балосидан ўглини куткариш масаласи унинг тилагича бўлиб чикмади-да, яна маргилонликнинг сихри ўткирлик килди... Никох кунни Отабекнинг кийимларини жуҳуд

домладан ўқитишлар, маргилонликдан совутиб, тошкандликка иситишлар – барчаси ҳам хозир ўз ажзларини унга икром килар эдилар. Кейинги “беш-бош” домланинг берган тутатки, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар. Ўзбек ойим маргилонликнинг домласини кучлик эканида шубха килмаса ҳам аммо бир ишка жуда хайрон эди: “жухуднинг килган жодусини – жухуд, мусулмон домланикини – мусулмон дафъ кила олур эди; нега булар асар килмайди сира?” – хозир Ўзбек ойим бунинг сиррини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ҳам узок камалиб колмади – бунинг сиррини дафъатан топди, жуда тўгри топди: “Маргилонликнинг домласи жухуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас – хинди! Хиндиларнинг ҳам ханноси (Худодан кўркмайдигани), бас, ханноснинг сихрини на мусулмон домласи кайтарсину, на жухуд. Ўшал хиндининг ўзи кайтармаса, ўзга илож йўк!” (ўша манба, 127-128-бетлар). Шундан сўнг Ўзбек ойим хизматкори Хасаналини чакириб, унга шундай тайинлайди: “Энди иш Тошканд домлалари билан битатурганга ўхшамайди... Ўйлаб карасам, маргилонликнинг домласи хинди экан. Шунинг учун ноилож сани олдимга чакиртирдим. Сан ҳам одам сумол гапимга тушуниб, шу тўгрида аклинг етканча зехнингни югиртиргин... Ўзингга маълумки, кундан-кунга маргилонликни унутиш ерига хар соат унга эси боради. Бу холларнинг барчаси ўша хиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар (фаришталар) Отабекнинг бўйнидан сиртмок солиб Маргилонга тортадилар...” (ўша манба, 130-бет).

Фол очиш ва очтириш ҳам ширкка тенглаштирилган. Абу Хурайрадан (розияллоху анху) ривоят килинишича, Расулulloх соллаллоху алайхи ва саллам: “Ким башоратчи ёки фолчига борса ва гапларига ишонса, Мухаммадга туширилган нарсани (Куръонни) инкор этибди”, деганлар (Имом Ахмад ривояти). Аммо Юсуфбек хожидай диндор, такволи одамнинг хонадониди бу иш одатий холга айланган. Сехр-жодулар билан иши битмагач, Ўзбек ойим энди фолбинларга чопа бошлайди, Энг таажжублиси яна шундаки, халкни бидъат-хурофотлардан, фожирликлардан кайтаришга масъул бўлган Юсуфбек хожи негадир хотинини бу гунох ишдан ман этмайди. Эхтимол, бунга “жилов” хотинининг кўлидагилиги сабабдир: “Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалик, чала-думбул табиъатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машхур эди” (105-бет). Шу думбул хотин икки баобрў эркакни ўз ногорасига ўйнатади, шахсий хаётига араллашиб, уни барбод этади. Шу думбул хотин Юсуфбек хожидай юрт огасини ҳам писанд этмай, фолбин, жодучиларга чопади. “Бу гал Отабекнинг кутилмаган равишда Маргилондан тез кайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жухуд домладан килдирган жодусининг хинд сихрининг енгганлиги, деб суюнган эди. Бирок Отабекнинг кўписинча мехмонхонада ётиб қолиши уни бу тўгрида шубхага тушириб кўйган ва бунда кандай хикмат борлигини бевосита билиб олиш учун бирорта ромчи (фолбин) домлага бориш фикрига тушкан эди. Юсуфбек хожининг бўлса, бундай майда (!) ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўк, унинг Нормухаммад кушбеги ёнидан бўшаган вакти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди” (ўша манба, 164-бет).

Халкнинг диндан узоклашиб, Аллохнинг амрларидан чекинганини, Унинг кайтарикларидан сесканмай кўйганини адиб шундай тасвирлайди: “Халкимиз таъбирича, бу замонлар “мусулмонобод” бўлса-да, бирок бу тантаналик таъбирни бузиб кўятурган ишлар ҳам йўк эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халк мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, хукмлар ҳам шариъатча эди. Ўгирлик килган учун кўл кесилдир ва ё дорга осилдир. Зони билан зониялар (эркак ва аёл зинокорлар) ҳам пештоқдан ташланадилар, ичкулик ичкан учун кирк дарра уриладир. Раис афанди

мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўгрилар ўз тирикчиликлари оркасидан колмайдирлар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари оркасидан тешилиб моллари ўгирлана берадир, пештоқдан копка бўгилиб ташланмок учун фохишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айнининг бош томонидан тўрт-беш жумлани хар ким кийналмасдан сайрай олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб кайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тирикчилик килгучилар ҳам йўк эмас эдилар” (ўша манба, 170-171-бетлар).

Миллатнинг акли расо кишилари исломий ахлоқдан чекиниш, шариатни оёкости килиш огир окибатларга, бошга турли бало ва мусибатлар тушишига сабаб бўлиши мумкинлигини дилдан хис этишган, бундан каттик изтиробга ҳам тушишган. Буни хатто Юсуфбек хожи ва Отабек ҳам яхши тушунишган. Фикримиз далили сифатида Юсуфбек хожининг ўгли Отабекка айтган мана бу сўзларига эътибор беринг: “Ўз наслини ўз кўли билан кофир кўлига туткин килиб топширгучи – биз кўр ва аклсиз оталарга Худонинг лаънати албатта тушар, ўглим! Боболарнинг мукаддас гавдаси мадфун (дафн килинган) Туркистонимизни тўнгузхона килишга хозирланган биз итлар Яратгучининг кахрига албатта йўликармиз!... Гунохсиз бечораларни бўгизлаб, болаларини ятим, хоналарини вайрон килгучи золимлар куртлар ва кушлар, ердан ўсиб чикган гиёхлар каргишига нишонадир, ўглим!...” (ўша манба, 237-238-бетлар).

Колаверса, шу гаплардан бироз ўтиб, бир маъракада Юсуфбек хожининг Пайгамбаримиздан (алайхиссалом) бир хадиси шарифни келтириб, айтганларини яна бир бор ойдинлаштириши масалага анча аниклик киритади: “Яъни ул сарвари коинот мархамат килурларким, агар бир кавмнинг иши ноахл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал кавмнинг киёматини якин бил, яъни халокатига мунтазир бўл”. Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўб фурсатлардан бери ноахл одамларнинг кўлига қолиб ва хар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизга анвоъи кулфатларни соладирлар. Илохи кори бадлари ўз бошлари билан дафъ бўлгай” (ўша манба, 256-бет).

Хакикатан, ўша пайтлари хонлик тизимидаги деярли барча амал ва вазифалар бу ишга муносиб бўлмаган, жавоб беролмайдиган (ноахл) кишиларга топшириб кўйилгани, Юсуфбек хожи каби Аллохдан кўркадиган, яхши-ёмонни, халол-харомни ажратадиган кишиларнинг четга сурилгани, “эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай факат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келганман” деб зорланган Юсуфбек хожиларнинг “ўзини кушбеги, мингбоши олган уч-тўртта манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим” (256-бет), дея надомат чекишлари ҳам миллатнинг инкирози, юрт таназзули сабабларидан биридир. Аллох таоло айтади: «Одамларнинг килмишлари сабабли курукликда ҳам, денгизда ҳам офат-балолар юз беради. Бу ундан кайтишлари учун, уларга килган айрим гунохларининг (жазосини) торттириб кўйиш учундир» (Рум, 41); «(Эй инсонлар), сизларга не бир мусибат етса, билингки, ўз кўлларингиз билан килган нарса – гунох сабаблидир» (Шўро, 30);

Тарихдан яхши маълумки, мусулмонлар Исломдан узоклашиб, Куръон ва суннатни унутишганда, исломий ахлоқдан чекинишганда хамиша маглубиятга юз тутишган, хўрланишган, азоб-аламларга мубтало бўлишган. Агар халк орасида фикс кучайса, ахлоқ бузилса, бу халк мутеликка, ўзгага карам бўлишга, истибдод ва зулмга дучорликка махкумдир. Кудратли умавийлар ва аббосийлар халифалиklarининг инкирозга юз тутиб парчаланиб кетгани, Оврўпада гуллаб-яшнаган Андалусия салтанатининг солибчилар

томонидан тор-мор этилиб, батамом йўк килингани, дунёнинг ярмида хукм юргизган Усмонлилар салтанатининг таназзулга юз тутгани ва ўнлаб майда, кучсиз давлатларга бўлиниб кетганининг сабаблари ҳам худди мана шунда!

Бу хақиқатни юртимиз мисолида ҳам кўриш мумкин. Узок тарихимизда қачон шариат топталган, ахлоқ бузилган, ҳалол ва ҳаромнинг фарқи қолмаган, ҳукмдорлар ва халқ ўртасида ахиллик йўқолган бўлса, бу юрт устига, халқ бошига бехисоб кулфатлар, азоб-хўрликлар ёғилган. Мўғулларнинг Мовароуннахрни, (қолаверса дунёнинг ярмини) ҳаробага айлантириб, миллионлаб кишиларни тигдан ўтказгани ёки кул қилгани ҳам ана шунинг оқибатидир. Македонияли Искандарнинг гуллаб-яшнаган ўлкаларни топтаб, халқни зулмга гирифтор қилгани ҳам шундан. Янги тарихимизда русларнинг бу ўлкани салкам бир ярим аср истибдод ва мустамлака исқанжасида тутиб тургани ҳам шу туфайлидир. Аллоҳ таоло бундай дейди: «Биз қачон бирон шаҳарни ҳалок қилишни истасак, унинг боёнларини (ўзимиз юборган пайгамбарларга итоат этишга) буюриб, улар итоатсизлик қилишгач, у шаҳар устига Сўз (азоб тушиши) вожиб – муқаррар бўлув. Бас, Биз уни вайронага айлантирувмиз» (Ал-Исро, 16).

Абдулла Кодирийнинг жасорати ва маҳорати шунда эдики, у босқинчи совет тузумининг даҳрийлик сиёсати авж олиб турган ўттизинчи йилларда уларнинг кўзини “шамгалат” қилиб, мазкур романида имонга, эътиқодга қилинган суиқасднинг нималарга олиб келишига ишора қилган. Исломи дини кўрсатмаларидан чекиниш, фисқ ва фожирликка томошабин бўлиб туриш, яхшиликка чақириш (амри маъруф) ва ёмонликдан қайтариш (наҳйи мункар) тўхтаб қолганида халқ бошига Парвардигорнинг офат-балосию ва мусибатлари муқаррар қилишини эслатиб, халқни огоҳлантирмоқчи ва кўзини очмоқчи бўлган. Адиб мақолаларидан бирида шундай деган эди: “Ёзувчиликда бир қонун бор: ҳаммадан илғари маъно, ундан сўнг шу маънони ифода қилиш учун сўз қуриш, сўзгина эмас, санъатқорона, яъни шундоғ сўзқи, айтмоқчи бўлган фикрингизнинг ифодаси учунгина маҳсус яратилган бўлиб, ясама бўлмасин. Мана шу шартни бажариб, бу жихатдан таъмин этилгач, бошқа масалаларга ўтишга ҳақ олган бўласан...”

Назаримизда, булардан шундай ҳулоса қилиш мумкин: эътиқодига содиқ адиб мустамлақачилар тўрвасида қириб қелган худосизлик мафқураси халқ бошида зулм қалтагини ўйнатиб турган йилларда, ўзи ҳам ҳар қадамда тазйик ва таъқибга учраб турган бир пайтда фикрларини очик ёзиб ўтирмай, буни қахрамонларининг тутган йўли ва ҳатти-ҳаракатлари орқали кўрсатмоқчи бўлган. Кўпчиликнинг Исломдан чекингани, шариатга ҳилоф йўл тутаётгани, мусулмонлар ахлоқига зид ва ёт иш-амалларни қилаётгани ана шу кулфатларнинг асосий сабабчиси деб изоҳламоқчи бўлган. Шу туфайли энг аввало бир ўзбек ҳонадонининг, қолаверса юрт ва миллатнинг инқирозга учраши, мустамлақачиларга ет бўлиши бежизга эмаслигини қаламга олишга жазм қилган. “Бирники мингга, мингники туманга”, деганларидай айрим фосик ва фожирларнинг қасри бутун миллатга уриши мумкин, демокчи бўлган... Ахир, Солиҳ алайҳиссаломнинг туясини бир киши сўйгани ҳолда бутун қавм бошига Аллоҳнинг жазоси қелган эди-ку!

Йўл-йўлақай бир-икки мулоҳаза: матбуот хабарларига кўра, сўнгги тўрт йил ичида Россияда йигирма битта тунги клубда (ишратхонада деб ўқийверинг) ёнгин чиқиб, қанчалаб ёшларнинг ҳалокатига сабаб бўлибди. Нега айнан тунги клубларда кўпроқ ёнгин чиқиши ҳақида бирозгина бош қотирган киши фалокатларнинг асл сабабини тушунган бўларди. Яна бир гап: Гарб кемасозлигининг фаҳри бўлган, техник жихатдан беками-кўст ясалган ва энг тажрибали денгизчилар бошқарган “Титаник” кемаси нега

муз тогига (айсберг) тўкнашиб кетишдан қутулиб кета олмади? Бунга ҳам кемада килинган зино ва бошка бузукликлар сабаб бўлмадимикин? Нима бўлганда ҳам ушбулардан кандай хулоса чиқариш нуқтадон ўқувчининг ўзига хавола!

Ахмад МУХАММАД